

ПОЛІТИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДУХОВНИХ ХРИСТІЯН В УКРАЇНІ (XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Релігійний фактор належить до важливих засобів впливу на політичне життя країни впродовж історичного розвитку українського суспільства. Проте не лише офіційна православна церква, але й церковна опозиція до Російської ПЦ (РПЦ), зокрема, духовне християнство, були помітним явищем суспільного життя українських губерній. Їх діяльність була відзначена політичними тенденціями, активністю в стосунках з органами державної влади XIX – початку XX ст.

Вивчення опозиційних до РПЦ утворень розпочали дослідники XIX ст., проте питання участі духовних християн у політичному житті імперії загалом та українських губерній зокрема ними не порушувалися. Тому знаходимо лише розрізнені відомості про окремі аспекти діяльності віруючих в політичній сфері. Спробу висвітлення основних етапів у розвитку окремих релігійних общин в Російській імперії знаходимо в працях М.Кутьопова,¹ О.Лебедева,² М.Юзова.³ Дослідники узагальнювали зібраний фактичний матеріал з історії релігійних утворень починаючи з часу їх виникнення на території всієї імперії, звертаючи увагу на офіційні звернення духоборів до імператорів як форму участі в політичному житті країни.

Проблему класифікації опозиційних до православ'я організацій на містичний та раціоналістичний напрямки порушували в своїх монографіях С.Голубев,⁴ П.Ліпранді.⁵ Дослідженням окремих напрямків релігійних рухів займалися О.Новицький,⁶ М.Волков,⁷ Є.Баранов.⁸ О.Новицький зробив спробу проаналізувати писані джерела духоборів, висвітлюючи окремі аспекти їх віровчення. Об'єктом його дослідження виступають українські духобори, а не аналогічні утворення загалом в Російській імперії.

На особливу увагу заслуговують статті діючих місіонерів XIX ст., що публікувалися в тогочасних періодичних виданнях і розкривали окремі аспекти участі віруючих в суспільному житті країни: М.Кальнева,⁹ Н.Бодяньського,¹⁰ М.Стешенка,¹¹ С.Буткевича¹² та ін.

Слід віддати належне дослідникам радянського часу, які займалися розробкою теоретичних питань сектознавства. В.Бонч-Бруєвич уперше зробив спробу класифікації релігійних організацій. Незважаючи на її суперечності, в окрему групу ним були виділені духовні християни.¹³ Він розглядав значний вплив останніх на суспільство на початку XX ст. у зв'язку з поширенням за їх ініціативою антивоєнних настроїв, масових акцій спалення зброї тощо. Нагромадження фактичного матеріалу та ґрунтовних

* Асистентка кафедри історії України Полтавського державного педуніверситету імені В.Г. Короленка.

¹ Кутепов Н. Краткая история и вероучение русских рационалистических и мистических ересей: духоборцев, молокан, десного братства, штунды, толстовцев, хлыстов и скопців.- Новочеркасск, 1907.– 98с.

² Лебедев А. Духоборцы в Слободской Украине. – Харьков, 1905. – 32 с.

³ Юзов М. Староверы и духовные христиане. – Спб., 1881. – 180 с.

⁴ Голубев С. Лицемерие как основная черта наших мистических сект – хлыстов и скопцов.– М., 1914.– 28с.

⁵ Липранди П. Краткое обозрение существующих в России расколов, ересей и сект как в религиозном, так и в политическом их значении. – Лейпери, 1883.– 84 с

⁶ Новицкий О. Духоборцы. Их история и вероучение. – К., 1882. – 360с.

⁷ Волков Н. Секта скопцов, Ленинград, 1930. – 144 с.

⁸ Баранов Е. Хлысты и скопцы. – М., 1912. – 96с.

⁹ Кальнев Н. Состояние сектантства в Херсонской епархии и борьба с ним местной православной миссии в 1914 году // МО. – 1915. - №8. – С. 343 – 355.

¹⁰ Бодянский Н. Деятельность православной миссии // Миссионерское обозрение (далі – МО). – 1912. – №3. – С.671 – 677.

¹¹ Стешенко Н. Миссионерские курсы для духовенства как неиспытанная еще в борьбе с расколосектанством мера // МО. – 1902. - №5. – С.813 – 821.

¹² Буткевич С. Секта хлыстов // МО. – 1901. – №11. – С.567.

¹³ Бонч-Бруєвич В. Из письма в народный комиссариат внутренних дел тов.Бородиной // Бонч-Бруєвич В.Д. Избранные произведения в 3-х томах М., 1973 – Т.1., С. 364 - 375.

висновків щодо стосунків держави і духовних християн містять праці О.Клібанова.¹ Вивченням діяльності релігійних організацій займалися О.Белов,² І.Малахова,³ М.Нікольський,⁴ Ф.Федоренко⁵ та ін.

Спробу узагальнення наявної інформації зробили сучасні дослідники.⁶ На сьогодні це найбільш повне зібрання матеріалів з даної проблематики, де висвітлюється релігієзнавчий аспект дослідження через показ історичного розвитку общин та характеристики їх віровчення.

У даній статті робиться спроба простежити рівень політичної активності духовних християн в українських губерніях ХІХ – початку ХХ ст., визначити форми їх участі в суспільному житті країни та наслідки такого впливу.

Справляючи відчутний вплив на жителів українських губерній, що проявлялося в збільшенні чисельності послідовників зазначеного віровчення, духовні християни проявляли ініціативу до участі в політичному житті країни, висуваючи вимоги, які безпосередньо стосувалися їх перебування в країні.

За П.Бірюковим, початком їхніх взаємин з державою виступає 1792 р., коли катеринославський губернатор писав у Петербург, що все «...пов'язане з іконоборством, не заслуговує людинолюбства».⁷ Мова йде про духоборів і молокан, які заявили про себе в цей час на Катеринославщині і з існуванням яких у той час не могли примиритися органи державної влади.

О.Новицький визначає 1799 р. як час, коли влада звертає увагу на духовних християн, які здавна «в Росії впливають на розум і серця».⁸ Особливістю політики Олександра І щодо представників духовних християн стали методи здійснення відповідної політики, не урізноманітнення засобів боротьби з ними, а звернення належної уваги, надання певних пільг та поступок. Фактом, що виступає підтвердженням зазначеної політики царизму щодо релігійних об'єднань, є закриття справи духоборів в Ізюмському суді, яка набула широкого розголосу завдяки сприянню місцевої влади. Після цього відбувається переселення віруючих до Таврійської губернії.

Знаходимо, свідчення про здійснення переселень упродовж тривалого часу. В офіційних документах жителів місцевості по р. Молочній (Молочні Води) називали «поселенцями Мелітопольськими», але останні змиритися з цим не могли. Відоме звернення уповноважених цих общин Гончарова і Сорокіна до міністра внутрішніх справ із проханням затвердити офіційну назву поняття «духобори». Відповідь була лаконічною і полягала в дозволі називати себе саме так.⁹ Ф.Ліванов вважає це неабиякою сміливістю останніх. Проте, як свідчать наступні події, таке звернення буде не останнім, а згодом духобори стануть використовувати сприятливу для них політику держави (про це детально далі). Ці події вважаємо початком зародження політичних тенденцій в діяльності духовних християн.

У 1816 р. Олександрові І дане донесення із звинуваченнями віруючих у залученні на свій бік людей православного віросповідання. Дійсно, такі випадки були не поодинокими. У селищі Верхня Білозірка Дніпровського повіту Таврійської губернії В.Бабаєв, М.Курбатов та Г.Руденко зі своїми сім'ями оголосили себе духоборами, розчарувавшись у православної вірі. Дніпровський земський суд не приймав рішення у цій справі до отримання Височайшого дозволу на переселення їх у Мелітопольський повіт. У 1820 р. Херсонський губернатор граф Ланжерон перевіряв усі дані, підтвердив їх і подав детальний звіт у відповідні інстанції.

¹ Клібанов А. Из мира религиозного сектанства. – М., 1973. – 216 с.; Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. – М., 1973. – 256с.

² Белов А. Секты, сектанство, сектанты. – М., 1978. – 230с.

³ Малахова И. Духовные христиане. – М.: Политиздат, 1970. – 84с.

⁴ Никольский Н. История русской церкви. – М., 1985. – 448с.

⁵ Федоренко Ф. Секты, их вера и дела. – М.: Политиздат, 1965. – 238 с.

⁶ Історія релігій в Україні: Навчальний посібник / А.Колодний, П.Яроцький, Б.Лобовик та ін.; За ред. А.Колодного, П.Яроцького. – К., 1999. – 736с.

⁷ Бірюков П. Сб. статей, wspomинаний, писем и других документов. – М., 1908. – С. 240.

⁸ Новицький О. Духоборці. Их история и вероучение. – К., 1882. – С. 124.

⁹ Ливанов Ф. Раскольники и острожники. В 4-х томах – Санкт-Петербург, 1870 – 1873. – С. 320 - 321.

Реакція духоборів була миттєвою, результатом цього стала Всепідданіша скарга, де розкривалися випадки зловживань щодо них на місцях: безпідставні затримання, арешти, допити, незаконне утримання під вартою, примусові зізнання у несконених злочинах тощо.¹ Олександр I розглянув їхні вимоги і 10 жовтня 1816 р. зобов'язав чиновників подати детальні звіти та пояснювальні записки у що до цієї справи, а вже 12 грудня на ім'я Херсонського військового губернатора надійшов Височайший рескрипт, у якому говорилося про ставлення до місцевої бюрократії у зв'язку із згаданими зловживаннями. На попереднє прохання деяких керівників виділити для компактного проживання інше місце, імператор відповів заборонаю здійснення у зв'язку з відсутністю вагомих аргументів. Після цього об'єктивно оцінити ситуацію в релігійному житті Мелітопольського повіту доручили таврійському губернатору Лавінському, який відвідав місцевість на р. Молочній і зробив висновок: по-перше, виселені віруючі ведуть себе скромно і стримано, збираються щонеділі у т. зв. «сирітських» будинках; по-друге, відзначаються працелюбністю, займаються землеробством і скотарством; по-третє, не ставлять за мету залучення інших до своєї общини (наводить приклад, що кожного дня у слободі перебувають близько 60 чоловік, але жоден із них не став сповідувати їхнє віровчення).

23 серпня 1817 р. духобори знову подають імператорові чергове звернення, скаржаться на те, що їх не перестали називати «поселенцями Мелітопольськими». Цього разу Олександр I дав офіційну відповідь, дозволив використовувати запропоновану ними назву між собою, але не в офіційних відносинах із владою. Джерела повідомляють і про особисту зустріч монарха з духоборами під час своєї поїздки в Крим. Знаходимо факти про його перебування в селищі Терпеніє і ночівлю в одному з «сирітських» будинків.²

У наступний період проводиться ряд заходів, які свідчили про створення сприятливих умов для розвитку духовного християнства в Таврійській губернії.

Із приходом до влади Миколи II провідником політики самодержавства стають установи світської і духовної цензури, створені за ініціативи монарха. Їх утвердження відбулося 22 квітня 1825р. Появу цензурного нагляду не слід розглядати як нововведення. Він існував і раніше, проте ієрархічна структура оформилася лише в другій половині 20-х років XIX ст.³ Згідно з уставом духовної цензури при Петербурзькій та Московській духовних академіях виникали два головних духовно-цензурних комітети, що мали всеросійське значення і знаходилися у віданні синоду. У Києві та Казані створювалися аналогічні структури місцевого значення з контролюючо-розпорядчими функціями. Духовна цензура боролася не лише з релігійним вільнодумством, але й мала не допускати спрямованих проти влади творів. Це повинно було демонструвати всеобізнаність чиновників у справах релігійного життя та прагнення до постійного контролю над віруючими.

Для розгляду стосунків держави і представників духовного християнства доцільно розглянути указ від 20 жовтня 1830 р., який передбачав заходи щодо віруючих, які мали на меті поширення свого віровчення. Духобори називалися однією з найнебезпечніших общин, заборонялася проповідь їх ідеології, що каралося в судовому порядку. Основним покаранням стало виселення в Закавказький край, для чоловіків – зарахування до кавказького військового корпусу. Даний акт містив заборону переселення в Таврійську губернію та недопустимість для духоборів займати будь-які громадські посади. Тобто почався процес поступової ліквідації отриманих у попередній період духовними християнами прав та перші кроки Миколи I до юридичного закріплення їх діяльності поза законом.

У 1835 р. створюється спеціальна комісія для розкриття вчинених духоборами злочинів. А 17 лютого 1835 р. прийнято Височайше повеління з метою переселення духовних християн з місцевості по р. Молочній (Молочні Води) у Закавказзя за

¹ Там само. – С. 325.

² Путинцев Ф. Духоборье (Очерк из современной жизни сектантов духоборов). – М., 1960. – С. 35.

³ Русское православие: веки истории / Науч. ред. А.Клибанов. – М., 1989. – С.578.

виключенням тих, хто визнав свої помилки і повернувся в лоно православ'я.¹

Проте не лише духобори і молокани привертали до себе налаштованих негативно чиновників. Тому 11 березня 1836 р. видано Височайше повеління, яке мало на меті визначити заходи для боротьби з поширенням хлістівської ідеології. Була оприлюднена інформація, що впродовж тривалого часу губернатори подавали застарілі дані про ці релігійні общини. А між тим кількість їхніх послідовників постійно зростала шляхом залучення на свій бік все більшої кількості населення.² Були випадки, коли у судових справах представників цього напрямку духовного християнства дані взагалі не проходили через міністерство, а деякі члени не притягувалися до відповідальності силою деяких декретів, що на них не поширювалися. Більше того, скопці могли вільно змінювати місце проживання, приписуватися в міщанство чи купецтво, а деякі навіть займали певні посади в бюрократичному апараті на місцях.³ Виявивши ці факти, влада була дуже занепокоєна, наслідком чого стає розпорядження про посилення контролю над послідовниками скопчества, негайне виявлення прихованих його представників і боротьба з ними.

У 1842 р. видано спеціальний документ, який мав на меті регулювати стосунки держави та релігійних общин.⁴ Спочатку як найбільш небезпечні були визначені такі общини: скопці, жидовствуючі, духобори, молокани, тобто духовні християни, бо жидовствуючими називали один із напрямків молокан – суботників. Згідно з «Правилами для переселення розкольників шкідливих ересей» основним видом покарання, як і в попередній період вважалося виселення в Закавказький край після розгляду кожної справи в судовому порядку.

Отже, на основі аналізу основних нормативно-правових актів другої чверті XIX ст., слід охарактеризувати політику Миколи II щодо представників духовного християнства як значно жорсткішу у порівнянні з заходами, передбаченими Олександром I у попередній період. Про це свідчить зменшення кількості прав віруючих, позбавлення духоборів і молокан ряду пільг якими вони користувалися. За ініціативою Миколи I створюються духовно-цензурні комітети, спеціальні комісії для розгляду скоєних духоборами злочинів. Хоча цензурний нагляд не був нововведенням для Російської імперії того часу, але за час правління Миколи I він став відігравати досить помітну роль в суспільному житті країни. Для віруючих, які порушили певні акти релігійного законодавства, передбачалося виселення в Закавказький край як основний вид покарання та обов'язкове зарахування чоловіків до кавказького військового корпусу. Зазначимо, що аналогічна практика мала місце і за час правління Олександра I, але відмінним є місце переселення – місцевість по р. Молочній (Молочні Води) в Таврійській губернії, де умови для життя були значно кращими, а умови переселення – більш привабливими для віруючих. Проте останні були доповнені окремими нормативно-правовими актами (постанови 1830 р., 1833 р.), що фактично анулювали позитивні для послідовників релігійних вчень риси законодавства попереднього монарха. Цей період характеризується помітним зниженням активності духовних християн, виконанням вимог органів державної влади щодо реалізації відповідних заходів впливу на віруючих.

У кінці XIX ст. в молокан відбувається розкол, в результаті якого в середовищі молокан виокремлюються 2 угруповання – консерватори і прогресисти. Останніх очолив М.Кундінов, який займався самоосвітою, вивчав філософію, літературу. 22 липня 1905 р. відбувся Всеросійський молоканський з'їзд.⁵ Його метою стало прагнення об'єднання молокан, пошук коштів для розвитку освіти шляхом відкриття освітніх закладів із обов'язковим викладанням Закону Божого, реформуванням і виробленням

¹ Там само.

² Скворцов В. Староскопчество как секта // МО. – 1899. – №6. – С. 669.

³ Клибанов А. Религиозное сектанство в прошлом и настоящем. – М., 1973. – С. 92.

⁴ Правила о переселении раскольников вредных ересей в Закавказский край. Высочайшее утверждение 14 декабря 1842 года // Труды Полтавской Учёной Архивной комиссии. — Вып.7. – С.170 – 171.

⁵ Чельцов М. О расколе, сектанстве и миссии по данным статистики // МО.– 1902. – №4. – С. 646.

стратегії пастирської діяльності.

Таким чином, у другій чверті XIX ст. продовжується накопичення нормативно-правових актів антирелігійного змісту, але цей процес був обернено пропорційним до розширення прав представників духовного християнства, які втрачають цілу низку отриманих у попередній період пільг.

Отже, відмітною рисою діяльності духовних християн першої чверті XIX ст. є їхня висока активність у стосунках із органами державної влади, про це свідчить значна кількість прохань та звернень до імператора з окремими вимогами поліпшення соціально-економічних умов життя. Такі офіційні звернення до Олександра I надходили впродовж усієї першої половини XIX ст. через уповноважених осіб, як правило, місцевих авторитетів. На кожне з них імператор зреагував відповідним чином, задовольнив переважну кількість прохань, проте ці поступки були не принциповим для кожної з сторін, і це дало можливість монарху їх перебільшувати при оприлюдненні перед віруючими. У подальший хронологічний період подібної лояльності не знаходимо у зв'язку зі зміною політики влади щодо представників духовних християн. Простежуючи політичні тенденції в діяльності духовного християнства виділяємо такі етапи їх політичної активності. Перший з них хронологічно охоплює період правління Олександра I і характеризується значними поступками держави віруючим, задоволення їх основних вимог у поступках в релігійній сфері та активністю послідовників духовного християнства у стосунках з державою. На цьому етапі політичні тенденції простежуємо у висуненні вимог, пов'язаних із вільним здійсненням богослужінь та використання самоназви релігійної общини, отримання економічних поступок, засудження зловживань чиновників.

Наступний період хронологічно тривав до кінця XIX ст., коли активність віруючих знижується у зв'язку зі зміною політики держави та виселення великої кількості віруючих до віддалених територій Російської імперії. Проте він став важливим для розвитку зазначених релігійних об'єднань, оскільки сприяв активізації діяльності останніх у наступний період, збільшення їх чисельності, обережність і поміркованість у ставленні до владних структур і посилення впливу духовних християн у суспільно-політичному житті Російської імперії XIX ст., наслідком чого стане подальше переслідування органами державної влади, звуження прав, переслідування за приналежність до релігійних общин.

З початку XX ст. духовне християнство мало серйозного супротивника в особі православного духовенства, оскільки держава формально проголошує свободу віросповідання, але фактично своїх позицій у цих питаннях не змінює. Тому православна церква з об'єктивних причин не примирилася з існуванням опозиційних до неї течій, яскравим свідченням чого є підготовка комплексної програми впливу, яка передбачала низку заходів, спрямованих на дискредитацію віровчення общин в очах населення, зниження їх активності, зменшення чисельності послідовників відповідних релігійних утворень. Діяльність віруючих на початку XX ст. відзначена акціями антивоєнного протесту, привселюдного спалення зброї, поширення пацифістських ідей, які позитивно сприймалися суспільством.

Розгляд проблематики, пов'язаної з вивченням розвитку духовного християнства як суспільного явища українських губерній у період нового часу та питання їх участі у політичному житті Російської імперії загалом й українських губерній зокрема передбачає наявність перспективних напрямків подальших досліджень:

- введення в науковий обіг фактичного матеріалу періодичних видань та монографій XIX ст.;
- визначення ідеалу суспільного та державного устрою на основі аналізу віровчення духовних християн;
- детальний розгляд відкритих та прихованих напрямків політики держави щодо віруючих;
- порівняння рівня впливу на суспільство різних напрямків відокремлених від РПЦ утворень тощо.